

A banki hitelfelvevők rejtett gazdaságból származó jövedelme: Marketing megközelítés és empirikus kísérlet a kockázatkezelés szolgálatában

A rejtett gazdaság kiemelkedő makrogazdasági problémának tekinthető a kelet-közép európai társadalmakban, a széles terjedelemben ingadozó kutatási eredmények Magyarországon a GDP 20-25%-ára becsülik az informális szektor méretét. A nem megfigyelt gazdaságból származó jövedelmek ugyanakkor potenciális üzleti lehetőségként is értelmezhetők a visszafogott hitelkihelyezési magatartással jellemezhető pénzüzetek számára. Tanulmányunkban a banki kockázatmenedzsment gyakorlati működését – a hitelképesség becslésének nem konvencionális, fogyasztói magatartás alapú megközelítésével – szándékoztuk támogatni. 1) Proxy változókat azonosítottunk, amelyek valószínűsítik a banki ügyfelek rejtett gazdasági érintettségét 2) Felállítottunk egy „a priori” fontossági sorrendet e változók között, 3) Megbecsültük az ügyfelek informális kifizetéseinek mértékét. Célkitűzéseink realizálásához interdiszciplináris szakirodalmi forrásfeldolgozást, valamint primer szakértői mélyinterjúkat és személyes megkérdezést alkalmaztunk. Pilot study-nk tapasztalatai szerint a rejtett gazdasági érintettséget valószínűsítő változók közül kiemelkednek a rendszeres kifizetési kötelezettséget jelentő tételek aránya a háztartás rendelkezésére álló jövedelemben, továbbá az informális kifizetések mintegy 20-33%-al növelhetik meg az ügyfelek hitelképességi limitét.

Hidden economy is a significant macroeconomic challenge in the societies of CEE region, in Hungary researchers estimate the size of informal sector about 20-25% to GDP, but the results fluctuate in a wide range. However, incomes from the non-observed economy can be considered as potential business opportunities for financial service providers, who actually pursue a very conservative behaviour in placing loans. In our pilot study, we intended to support the practical operation of banking risk assessment by applying a non-conventional, consumer behavior based approach to estimate clients' rating of credibility. 1) We identified proxy variables assuming the customers' involvement in hidden economy, 2) set up an „a priori” ranking between these variables, 3) estimated the extent of customers' informal incomes. To realize our objectives we carried out an extensive, interdisciplinary literature review and delivered expert interviews and personal survey inquiry. According to our experience the most powerful variables to conjecture the clients' involvement in hidden economy is the ratio of „flow” type expenses to reported household income, in addition we suppose informal earnings can extend the credibility limit of customers by approximately 20-33 percents.

Keywords: hidden economy, informal income, involvement, proxy variables, credibility rating

JEL classification: G21, H26, M31

1. BEVEZETÉS

A 2008 őszen kirobbant pénzügyi és reálgazdasági válság drasztikus hatást gyakorolt a globális pénzügyi szektor szereplőinek működésére, a hazai bankrendszer üzleti magatartását is erőteljesen befolyásolta. Egyfelől, a pénzintézetek által kihelyezett hiteleket a jövedelmi, vagyoni pozíciójukban meggyengült ügyfelek nem képesek fegyelmezetten törleszteni, így e követelések részben „mérgezett” aktívákká váltak. Másrészt, a bankok hitelezési magatartása is sokkal konzervatívabb, felelősebb irányvonalat vett. Ugyanakkor a túlzott mértékű restriktívban egyre többen ismerik fel, hogy a hitelkihelyezések beindítása nélkül a pénzügyi szektor üzleti teljesítménye tovább romolhat, ami fékezi a gazdasági növekedést is.

Tanulmányunkban a banki kockázatmenedzsment gyakorlati működését szándékoztuk támogatni, ugyanis a hitelkihelyezések egyik ösztönzési alternatívájaként merülhet fel a potenciális ügyfelek rejtett gazdaságból származó jövedelmének megbecslése, ezáltal hitelképességük pontosabb megállapítása. Felismerésünk háttérét adja, hogy Magyarországon a rejtett gazdaságból származó jövedelmek aránya elérheti a GDP 20-25%-át (Elek et al., 2009). Az informális tevékenységekből származó kifizetésekből részesedő magánszemélyek, háztartások és vállalkozók egyre nagyobb számban folyamodnak hitelfelvételi kérelemhez, azonban hivatalos jövedelemigazolásuk alapján gyakran nem minősülnek hitelképesnek. A pénzintézetek jelentős pénzügyi és humán erőforrást áldoznak a potenciális ügyfelek rejtett gazdasági érintettségének feltárására, ugyanis az informális kifizetések megbízhatóbb ismeretében növelhetik hitelkihelyezéseiket, s ez által piacot szerezhetnek.

A hazai banki kockázatkezelési gyakorlat támogatása érdekében a rejtett gazdaság nem konvencionális, a marketing diszciplína perspektívájából történő megközelítésére irányuló kutatási sorozatunk első állomásán a következő célkitűzések élveztek prioritást:

1. Minél több olyan potenciális proxy változót azonosítsunk, amelyek valószínűsítik a banki ügyfelek rejtett gazdasági érintettségét
2. Állítsunk fel egy „a priori” fontossági sorrendet a vizsgálandó proxy változók között
3. Becsüljük meg az ügyfelek informális kifizetéseinek mértékét

A fenti célkitűzések realizálásához interdiszciplináris szekunder szakirodalmi forrásfeldolgozást folytattunk. Ezt követően kutatásunk empirikus szakaszaiban egyaránt alkalmaztunk kvalitatív és kvantitatív módszertani eszközöket is. A rejtett gazdaság témakörének kiemelkedő hazai szakértőivel készítettünk mélyinterjúkat, majd egy „pilot study” során 30, hitelfelvételi tapasztalattal rendelkező fogyasztóval vettünk fel kérdőívet személyes megkérdezés keretében.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

A rejtett gazdaság fogalma és becslésének makrogazdasági megközelítései

A közzéadásoknak a rejtett gazdaság egységes definíciójának megalkotása mindig is problematikus volt. A hétköznapi életben és a vonatkozó tudományos szakirodalomban is számos, egymással szoros átfedésben lévő terminológia használatos a tárgyalt fogalom megközelítésére. Például: rejtett (hidden), informális (informal), párhuzamos (parallel), árnyék (shadow), fekete (black), szürke (grey), földalatti (underground), be nem jelentett (unreported), be nem vallott (undeclared), készpénz (cash) stb. gazdaság (economy) (Williams, 2004). A fentebbi jelzők valamelyikével címkézett „terminus technicus” nagyvonalakban a következő általános jelenségeket takarja. *A rejtett gazdaságban zajló tevékenységek azokat a termelési és szolgáltatási folyamatokat foglalják magukban, amelyeket az állam nem regisztrál vagy elégtelenül szabályoz, és amelyek adózási vagy segélyezési célból rejtettek a központi, illetve helyi adminisztráció elől* (Williams-Windebanks, 1998,

Bacanu, 2008, Lackó et al., 2010). E tanulmányban igyekszünk konzekvensen a nemzetközi szakirodalomban leginkább elterjedt kifejezéseket, *a rejtett és az informális gazdaságot* használni.

Tekintettel arra, hogy a potenciális banki hitelfelvevők jövedelmének egy része adott esetben származhat illegális javak előállításából vagy értékesítéséből, így a következőkben a rejtett gazdaság kifejezés alatt – tudományos perspektívából kissé ugyan megkérdőjelezhető módon – automatikusan egy bővebb fogalmi kategóriát, a *nem megfigyelt gazdaságot* fogjuk érteni. A rejtett gazdaságba alapvetően a következő aktivitásokat soroljuk (Lippert-Walker, 1997, OECD, 2005, Lackó et al., 2010): 1) Illegális tevékenységek (pl. kábítószer termelése, embercsempészet, prostitúció, illegális fegyverkereskedelem), 2) Földalatti termelés (pl. jövedéki termékek nem törvényi előírásoknak megfelelő forgalmazása, adóoptimalizálás „off-shore” cégeken keresztül, számla nélküli, készpénzes tranzakciók, barterügyletek) 3) Statisztikai földalatti termelés (módszertani hibák miatt kimaradnak az adatfelvételből), 4) Informális szektor termelése (pl. zsebbe fizetett foglalkoztatás, színlelt szerződések, kényszervállalkozók, háztartási önfoglalkoztatók, östermelők, alapítványok), 5) Háztartási termelés saját végső felhasználásra (pl. háztáji mezőgazdasági termelés)

A nem megfigyelt gazdasági tevékenységek egyénről-egyénre, vállalatról-vállalatra, országról-országra folyamatosan változnak, ami rendre komoly nehézségeket okoz a közgazdászoknak a rejtett gazdaság GDP-hez mért arányának meghatározásában. A rejtett gazdaság és negatív társadalmi következményeinek visszaszorítása érdekében a kutatók döntően ún. közvetett módszerek alkalmazásával kívántak megbízható becsléseket adni e jelenség méretét illetően. A mainstream szakirodalom alapvetően a következőkben ismertetett eljárásokkal kísérte megmérni, mekkora is lehet a rejtett gazdaság aránya az egyes országokban.

Közvetett módszerek:

- *Aggregált készpénzkereslet és készpénzkeresleti görbe alakulása:* Talán a legelterjedtebb módszer, amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a rejtett gazdaságban végzett tevékenységek tranzakciójának jelentős része számla nélkül, készpénzben realizálódik. Számos egyéb magyarázó változó hatásának kiszűrésével (pl. lakossági attitűdök, pénzügyi közvetítőrendszer fejlettsége), a hasonló gazdasági fejlettségű országok közötti összehasonlítással jól közelíthető egy adott országban a rejtett gazdaság részaránya (Gutmann, 1977, Schneider, 2005).
- A hivatalos GDP statisztikákban alkalmazott nemzeti számlák rendszerében, a *kiadási és jövedelmi számlák közötti diszkrepancián alapuló becslés* (Pissarides-Weber, 1989).
- *Meghatározott fizikai inputok, megfogható javak vagy valamilyen szolgáltatás fogyasztásának szintjéből és dinamikájából történő következtetés.* A leghíresebb ilyen módszer a Lackó (1998, 2000) által kidolgozott villamosenergia-felhasználás elemzése, amely a GDP és az áramfogyasztás közötti „gap”-et vizsgálja.
- *Fiskális módszerek:* Elsősorban adóhatósági, munkaügyi és nyugdíjbiztosítási intézmények adatbázisaira támaszkodó becslések. Pl. a statisztikai hivatalnál hivatalosan alkalmazásban lévők száma és azok száma közötti eltérés, akik után a munkáltató befizette az egészségügyi és/vagy nyugdíjjárulékot (Feige-McGee, 1983).

A rejtett gazdaság méretére a különböző makrogazdasági megközelítéssel rendelkező közvetett módszerek a legtöbb ország esetében túlságosan ingadozó becsléseket kínálnak (Elek et al., 2008, Semjén-Tóth, 2009). Emiatt a közgazdaságtudomány fokozatosan a szociológiában, pszichológiában, marketingben használt közvetlen kutatási módszerek alkalmazásának irányába mozdult el. Ezek elsősorban az egyének, háztartások, vállalkozások

személyes megkeresésére, a velük felvett mélyinterjúk és kérdőívek eredményeire támaszkodtak. Az empirikus tapasztalatok összegzését követően a közvetlen módszerek kisebb varianciával jellemezhető, statisztikailag megbízhatóbb becsléseket eredményeztek (OECD, 2002, Williams, 2004, Reenoy et al., 2004, Eurobarométer, 2007). E módszerek tudományos megalapozottságát azért kritizálják, mert a válaszadók a kutatók kérdéseit tola k odónak „intim” szférába hatolónak tartják, így nem szolgáltatnak őszinte válaszokat, azaz szándékosan aluljelentenek jövedelmi és kiadási pozícióikról. Ez állandó érvényességi, megbízhatósági és általánosíthatósági kételyeket ébreszt. A kontrollvizsgálatok azonban ezt egyértelműen cáfolták (Semjén et al., 2009a, Molnár-Kapitány, 2010).

A rejtett gazdasági érintettség mikroszintű, közvetlen megközelítései

A rejtett gazdaságból származó jövedelmek újszerű módszertani megközelítésére irányuló tanulmányunkban a banki ügyfelek informális kifizetéseire utaló proxy változókkal foglalkozunk. A nem megfigyelt gazdaságot mikroszintű vizsgálatokkal kutatók a primer adatfelvételek során leginkább a hagyományos demográfiai változók (nem, kor, végzettség, lakóhely, településtípus, jövedelem) és a rejtett gazdaságból származó jövedelmek között keresték a sztochasztikus kapcsolatot (Semjén et al., 2009). Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a demográfiai ismérvek kizárólagos alkalmazása torzított becsléseket eredményez, így fokozatosan olyan közvetlen adatfelvételek jelentek meg, amelyek egy szélesebb, számos szociodemográfiai változót (pl. munkaerő-piaci státusz, munkanélküliségben eltöltött időszakok száma, hossza, munkanélküli segély, gyermekgondozási támogatás) tartalmazó halmaz kapcsolatát vizsgálták a rejtett gazdaságból származó kifizetésekkel (Williams, 2009).

Cikkünkben az ügyfelek és háztartásuk rejtett gazdasági érintettségéből származó jövedelem jelenlétét valószínűsítő, a tudományos kutatásokban eddig kevésbé alkalmazott potenciális proxy változókat mutatunk be. Ezeket a változókat – a korábbi vizsgálatokban használt közgazdasági, szociodemográfiai változókkal ellentétben – elsősorban a marketing és fogyasztói magatartás diszciplínák területéről adoptáltuk. A proxy változók értékeinek regisztrálása a mikroszintű vizsgálatokból ismert megkérdezéssel és megfigyeléssel alapul (Babbie, 1995, Malhotra, 2009).

Tanulmányunkban megkülönböztetünk a háztartások fogyasztói magatartásában vizsgált, rendszeres kifizetési kötelezettségekkel járó, „flow” jellegű, valamint vagyoni természetű, állomány változókat („stock”). Mindemellett említést teszünk olyan szubjektív változókról is, amelyek már a közeljövőben az ügyfelek informális gazdasági érintettségének ígéretes mérési eszközeivé fejlődhetnek.

Flow típusú proxy változók

Háztartási energiakiadások

Az irreguláris kifizetéseket jelző indikátor lehet a háztartás energiakiadásai és a rendelkezésre álló jövedelem aránya. Minden ország statisztikai hivatala meghatározza a háztartások által fűtésre, villanyra, vízfogyasztásra és csatornahasználatra fordított kiadások átlagos arányát a nemzetgazdasági átlagkeresethez (Lakatos, 2009). Továbbá, a legtöbb statisztikai hivatal a háztartások különböző jövedelmi deciliseiben is kiszámítja az energiakiadások átlagos arányát a rendelkezésre álló jövedelemhez. Ha a megkérdezettek közüzemi számlái és a jövedelemigazolások a statisztikai hivatal által megállapított értékekhez képest szignifikánsan magasabb energiakiadás/jövedelem arányról tanúskodnak, akkor feltételezhetjük az adott háztartás rejtett gazdaságbeli érintettségét.

Távközlési kiadások

Rendszeres felmerülésük miatt érdemes megvizsgálni az ügyfelek távközlésre fordított összegeinek arányát a rendelkezésre álló jövedelmükhöz. A statisztikai hivatalok közlése szerint a legtöbb európai országban a háztartások a rendelkezésre álló jövedelmük elenyésző hányadát fordítják távközlésre (3-4%) (Menczó, 2009). Amennyiben a megkérdezettek az adott országban tapasztalt arányt rendszeresen túllépik, akkor valószínűsíthető, hogy vezetékes és mobiltelefon számláikat nem kizárólag formális jövedelmeikből rendezik. Fontos megjegyezni, hogy e változó operacionalizálásakor a céges mobiltelefon használat hatását feltétlenül szükséges kiszűrni.

Megtakarítások

A háztartások megtakarításainak vizsgálata hasonlóan releváns, hiszen a rejtett gazdaságból származó jövedelmeket sok esetben megtakarítási eszközökbe fektetik az állampolgárok. E magatartás azzal magyarázható, hogy az ügyfelek rejtett gazdaságból származó jövedelmének alakulása ingadozó, ugyanakkor a háztartások kiadásai állandóak (Williams, 2004, Lackó et al., 2010). Ebből következik, hogy az atipikus kifizetésekkel rendelkezők – anticipálva az informális pénzforrások szűkülésével jellemezhető időszakokat – nem fogyasztják el ideiglenesen megemelkedett jövedelmüket, hanem könnyen likviddé tehető megtakarítási formákba fektetik (Semjén-Tóth, 2009).

A megkérdezettek és háztartásuk hivatalos jövedelmi pozíciója összehasonlítható a háztartásstatisztikai jövedelmi decilisekre jellemző átlagos megtakarítási rátával (Lakatos, 2009, Menczó, 2009). Ha a válaszadó ezt az arányt rendszeresen meghaladó megtakarítási hajlandóságról számol be, akkor feltételezhető, hogy rendelkezik informális gazdasági jövedelemmel. Különösen azon válaszadók esetében valószínűsíthetjük a rejtett gazdasági jövedelmek birtoklását, akik olyan megtakarítási formákkal rendelkeznek, amelyek működtetése, fenntartási költségeinek fedezése permanens kifizetéseket igényel (életbiztosítás, önkéntes nyugdíj- és egészségpénztár, „unit-linked” termékek, ingatlanok).

Kiemelt jelentőségű, hogy hány ingatlan van az ügyfél tulajdonában. Nemzetközi kutatások bizonyítják, hogy a nyaraló (esetleg a megvásárolt üdülési jogok) a rejtett gazdaságból származó jövedelmek alkalmas proxy változóiként szolgálhatnak (Pissarides-Weber, 1989, Schneider-Enste, 2005).

Kötelezettségek

Az elmúlt évtizedben az európai gazdaságok eladósodtak, a háztartások jelentős hányada törlesztési nehézségekkel küzd. Kutatások rávilágítanak arra, hogy a havonta esedékes törlesztési kötelezettségek és a jövedelem arányának vizsgálata feltételezheti a megkérdezettek rejtett gazdasági érintettségét, hiszen nem valószínű, hogy a törlesztési fegyelem háttérbe szorítaná a háztartás alacsonyabb rendű szükségleteit (Holló-Papp, 2007). A hitelezési gyakorlat tapasztalatai szerint, amennyiben a háztartás rendszeres kötelezettségei meghaladják a hivatalos jövedelem 1/3-át, akkor fennáll a veszélye a törlesztési nehézségeknek, míg 50%-os törlesztési kötelezettség/jövedelem aránynál, a háztartások tartós fizetési nehézségei prognosztizálhatók (Holló, 2009). A háztartás jövedelmének emelkedésével nő a teherbíró képesség relatív aránya is, így az összehasonlításnak használt rátákat a jövedelmi decilisek szerinti megtakarítási hányaddal korrigálni kell.

A havi törlesztési kötelezettség és a rendelkezésre álló jövedelem aránya mellett a következő ismérvek vizsgálatát ajánljuk a pénzintézeteknek: lakáshitelek, személygépkocsi hitelek, szabad felhasználású és személyi kölcsönök havi törlesztési összege, a törlesztési fegyelem alakulása, a törlesztési nehézségek tartós vagy átmeneti jellege és a lakásbérleti díj összege.

Egészségügyi kiadások

A magyar állampolgárok egészségügyi állapota több nemzetközi tanulmány eredményei alapján is elmarad a legfejlettebb országokban tapasztalttól (OECD, 2010). Jelen publikáció szempontjából a számos ok mellett (genetika, egészségügyi rendszer) a rendelkezésre álló jövedelem alacsonyabb szintjét és az egészségügyre fordított kiadások alacsony háztartás költségvetési részesedését emeljük ki. Ha a prevenció és gyógyítás költségeit az ügyfelek legális jövedelmükből nem engedhetnék meg maguknak, előtérbe kerülhet ezek rejtett gazdasági jövedelmekből történő fedezése (Lackó, 2010). A megkérdezettek, illetve háztartásukban élő további személyek egészségi állapotával kapcsolatban a következő változók vizsgálatát javasoljuk a pénzügyi intézeteknek: gyógyszerek, táplálék-kiegészítők, krónikus betegség, rendszeres egészségügyi kezelés. Ezek ismét olyan változók, amelyek rendszeres kiadásokkal terhelik meg a háztartás büdzsáját, tehát finanszírozásuk folyamatos jövedelemforrásokat feltételez. Ha a banki front office munkatárs úgy ítéli meg, hogy az egészségügyre fordított kiadások és háztartás rendelkezésre álló jövedelem aránya az átlagos 3-5%-ot kiugróan meghaladja, akkor a jövedelmi korrekciókat követően a feltételezhető a rejtett gazdasági érintettség. Azonban, az egészségügyi kiadások dokumentálása sok esetben nem történik meg, így a kiállított bizonylatok nyomon követése is komoly nehézségekbe ütközik.

Állomány jellegű proxy változók

Megítélésünk szerint ugyan a háztartások rendszeres kifizetési kötelezettségei jobban alkalmazhatók az informális gazdaságból származó irreguláris jövedelmek proxy változóiként, ennek ellenére szükségesnek tartjuk néhány, elsősorban a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatos, „stock” változó vizsgálatát is.

Lakás

A kelet-közép európai háztartások legfontosabb tartós fogyasztási cikke a lakás. Az ügyfelek többsége saját tulajdonú lakásban él, amely ingatlan sok esetben az adott háztartás egyetlen jelentős megtakarított vagyona (Kozák, 2008). A lakásfenntartási kiadásokat megragadó „flow” jellegű változók vizsgálata mellett érdemes az ingatlan paramétereire, mint állomány jellegű változókra is figyelmet fordítani. A társadalmi egyenlőtlenségek és a rejtett gazdaság mérséklésére alkalmas vagyonadók alapja legtöbbször a polgárok tulajdonában lévő ingatlanok értéke. Ezt gyakran az a valós összefüggés indokolja, hogy az emberek informális gazdaságból kapott jövedelmeik jelentős hányadát a lakhatással kapcsolatos beruházások és folyó kiadások finanszírozására fordítják (Lassiotou et al., 2004, Henry, 2010). A rejtett gazdaságból származó jövedelmek potenciális proxy változóinak azonosítására az alábbi ismérvek vizsgálatát javasoljuk: lakóingatlan típusa, alapterülete, a háztartás földrajzi elhelyezkedése, a lakóingatlan külső és belső állapota, berendezése, felszereltsége, a lakáshoz történő hozzájutás módja.

Személygépkocsi

A személygépkocsi üzemeltetésével kapcsolatos pénzügyi kötelezettségek az elmúlt években nagymértékben megemelkedtek. Az autó rendszeres használatához köthető üzemanyagköltségek, a kötelező és opcionális biztosítási díjak, a szervizkiadások komoly terhet jelenthetnek. Az informális gazdasággal foglalkozó vizsgálatok többsége ceteris paribus nem tudott kimutatni szignifikáns összefüggést a személygépkocsi birtoklása és a háztartás rejtett gazdasági érintettsége között. (Semjén et al., 2009b). Ettől függetlenül úgy ítéltük meg, hogy azoknál a válaszadóknál, akik háztartásának tulajdonában van személygépkocsi, érdemes néhány, az autóval és használatával összefüggő változóra is rákérdezni.

Itt is elsősorban azon változók jövedelmi pozícióhoz történő vizsgálatát tartjuk fontosnak, amelyek rendszeres kifizetési kötelezettséget eredményeznek az ügyfeleknek. Ezek a következők: a háztartás tulajdonában lévő személygépkocsik száma, az autó piaci értéke, a gépjárművet terhelő kötelezettségek/jövedelem aránya, a KGFB és Casco biztosítások díja, a személygépkocsi fogyasztása, használatának mértéke, gyakorisága (km/hó), átlagos szervizköltségek. A hazai statisztikák szerint a háztartások jövedelmük 15-20%-át fordítják a közlekedési célú kiadások fedezésére, amely arány nem csupán a személygépjárművel, hanem a tömegközlekedéssel kapcsolatos kiadásokat is tartalmazza (Harcza, 2008). Tehát ezt az arányt szignifikánsan meghaladó személygépkocsival kapcsolatos kiadások növelik a megkérdézett háztartás rejtett gazdasági érintettségének valószínűségét.

Egyéb tartós fogyasztási cikkek

A magyar háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága sokat javult az elmúlt húsz év során, de inkább mennyiségi értelemben (Hofmeister, 2006). Ebből következik, hogy nagyon nehéz tudományosan megalapozott kapcsolatot feltételezni a legtöbb háztartási cikk birtoklása, valamint a rejtett gazdasági érintettség között. Mégis, a kiemelkedő minőségű, magas technológiai kifinomultságot tükröző high-tech eszközök és presztízs jellegű, sokszor szimbolikus szereppel bíró fogyasztási cikkek jövedelmi pozícióhoz történő összehasonlítását feltétlenül ajánljuk (Lakatos, 2009, Sándor-Végh, 2008). Feltételezéseink szerint bizonyos vagyontárgyak és tartós fogyasztási cikkek birtoklása, valamint az informális jövedelmek között lehet látens összefüggés.

A banki munkatársaknak az ügyfelek háztartásában a következő termékek tulajdonlására érdemes rákérdezni: Nagy értékű televíziók, táblagépek, okostelefonok, notebook-ok száma, audio berendezések, légkondicionáló készülékek, medence, jakuzzi, quad, motorcsónak, jetski, golffelszerelés, billiárdasztal, fűnyírótraktor, biztonságtechnikai berendezések, festmények, műkincsek, értékes lakberendezési tárgyak. E vagyontárgyak tulajdonlásáról a válaszadók számos esetben nem szolgáltatnak valós információkat, így a kérdőíves adatfelvételeket különböző megfigyelési és egyéb alternatív dokumentációs technikákkal célszerű kiegészíteni.

Alternatív, szubjektív változókon alapuló megközelítések

A közgazdaságtanban és a marketingben alkalmazott, szubjektív változók szoros összefüggést mutathatnak a megkérdézettek jövedelmi és vagyoni helyzetével (Easterlin, 2009, Molnár-Kapitány, 2006). A következő bekezdésekben hivatkozott szakirodalmi források elsődleges célja nem a fogyasztók informális jövedelmének megbecslése volt. Ennek ellenére úgy gondoljuk, a szubjektív változókat érintő kérdésekre adott válaszok és az ügyfél jövedelme közti diszcrepancia a rejtett gazdasági részvétel indikátoraként szolgálhat.

Fogyasztói Bizalom Index

A Fogyasztói Bizalom Index kutatások eredetileg a háztartások jövedelmi, vagyoni helyzetével kapcsolatos várakozások, valamint néhány makroszintű közgazdasági mutató (GDP növekedés, munkanélküliség, infláció) alakulása között kerestek összefüggést (Agárdi et al., 2003). Az eredetileg a makrofolyamatok előrejelzésére használt Fogyasztói Bizalom Index kutatások módszertanát a szociológiai, pszichológiai és fogyasztói magatartás diszciplínákban mikroszintű változók becslésére is alkalmazták. Érdemes megjegyezni, hogy a Fogyasztói Várakozások, Vásárlási Hajlandóság és Aggregált Fogyasztói Bizalom Indexek kiszámítása esetében használt tételekre adott válaszok – a „flow” és „stock” jellegű változó vizsgálata mellett – összefüggésbe hozhatók az ügyfelek rejtett gazdasági érintettségével. Elsősorban a válaszadók jövedelmi helyzetének percepciójára és a tartós fogyasztási cikkek vásárlására vonatkozó kérdések feltevését javasoljuk.

Véleményünk szerint amennyiben a válaszadó által igazolt jövedelmi pozíció, valamint a várakozásai, jövedelmi helyzetének szubjektív megítélése, a tartós fogyasztási cikkek vásárlására vonatkozó szándékai nem állnak egymással „összhangban”, érdemes lehet a rejtett gazdaságban való részvételre következtetni. *Azonban ennek alátámasztásához további, a tanulmány korábbi szakaszaiban ismertetett változóhalmaz vizsgálatára is szükség van.*

Elégedettség alapú megközelítés

A hapiness school vizsgálatai pozitív összefüggést mutatnak ki a válaszadók vagyoni helyzete, jövedelmi pozíciója és a szubjektív jól-létben („subjective well-being”) kifejezett elégedettségi szintje között. Ez a sztochasztikus kapcsolat különösen erősnek mondható a volt szocialista országokban (Easterlin, 2009, Molnár-Kapitány, 2010). Számos tanulmány rávilágított arra is, hogy a CEE társadalmak bizonyos rétegei a jövedelmi, vagyoni pozíciójukhoz képest magasabb elégedettségről számoltak be (Molnár-Kapitány, 2006, Winkelmann, 2009). Későbbi kutatások szerint e mögött az informális gazdaságból származó jövedelmek magasabb aránya állt (Hayo, 2007, Molnár-Kapitány, 2010).

Megítélésünk szerint a megkérdezettek általános, szubjektív elégedettségére irányuló kérdések (anyagi helyzet, egészség, szociális kapcsolatok) – természetesen kiegészülve további változók vizsgálatával – segíthetnek a pénzintézeteknek abban, hogy pontosabb következtetéseket vonjanak le a válaszadók rejtett gazdasági érintettségére.

Életstílus és részvétel a rejtett gazdaságban

A megkérdezettek életstílusa és rejtett gazdaságbeli érintettsége közötti potenciális összefüggéssel kapcsolatban azt feltételezzük, hogy explicit asszociáció nem mutatható ki a két konstrukció között. Feltevésünket arra alapozzuk, hogy tudomásunk szerint a marketingben és a szociológiában használatos életstílus skálák nem tartalmazzak konkrét, a megkérdezett fogyasztók informális gazdasági szerepvállalására vonatkozó kérdéseket. Megállapításunk ellenére fennállhat valamilyen közvetett, sztochasztikus kapcsolat a válaszadók bizonyos életstílus csoportokba való tartozása (pl. a márkahasználat és médiafogyasztás) és az informális jövedelemcsatornák között. Ugyanis a rejtett gazdasági tudományos vizsgálatok eredményei nagyon sok esetben hasonló demográfiai, társadalmi, gazdasági jellemzőkkel írják le az informális gazdaságban részt vevőket, mint amelyek alapján a fogyasztói életstílus kategóriákat is képezik. Ha az életstílus képző ismérvek és a rejtett gazdasági kutatásokban alkalmazott szociodemográfiai jellemzők között nagy az egybeesés, akkor valószínűsíthető, hogy az ügyfél rendelkezik informális jövedelemmel.

3. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉSÜK

A rejtett gazdaság a fogyasztói magatartás fókuszú megközelítésével, valamint a potenciális banki ügyfelek érintettségével és informális jövedelmének meghatározásával foglalkozó kutatásunk kezdeti empirikus szakaszában, az elmúlt fejezetekben ismertetett változókról kérdeztük válaszadóinkat. A szakértői mélyinterjúkban és a 30 elkészített fogyasztói kérdőíves adatfelvétel keretében nem arra törekedtünk, hogy robosztus matematikai-statisztikai módszertan alkalmazásával általános összefüggéseket tárjunk fel a folyó, az állomány és az elégedettség alapú változók, valamint a rejtett gazdasági érintettség között. Ehelyett a rejtett gazdasági érintettséget és az informális kifizetések nagyságát közelítő proxy változók előrejelző képességéről és gyakorlati alkalmazhatóságáról kérdeztük válaszadóinkat. A tapasztalatokat pedig egy jövőbeli kismintás, személyes megkérdezéses, kvantitatív adatfelvétel megalapozása érdekében kívánjuk felhasználni.

Szakértői interjúk

Szakértő alanyaink nagy szórással, GDP arányosan 17-50% körüli mértékre becsülték a hazai rejtett gazdaság méretét, álláspontjuk az informális szektor jövőbeli alakulását illetően a szélsőségesen pesszimista és a mérsékelt optimista végpontok között mozgott. Ennek okát döntően abban látják, hogy 1) az adóemelésekkel jellemezhető költségvetési restrikciónak a rejtett gazdaság irányába mozdítja a gazdasági szereplőket, 2) a politikusok érintettsége hitelteleníti a gazdaság kifehérítésére irányuló állami erőfeszítéseket, 3) évtizedek óta beidegződött és társadalmilag többé-kevésbé elfogadott állampolgári magatartásmintát, jövedelemszerzési alternatívát igen nehéz megváltoztatni. Emellett szakértőink elmondták, hogy a rejtett gazdasági érintettség széleskörűen elterjedt, az emberek értékrendszerébe beépült, így a direkt rákérdezés eredményre vezethet, mivel a megkérdezettek döntő része nem tartja problémásnak. Interjúalanyaink az ügyfelek rejtett gazdasági érintettségére utaló proxy változók közül a tudományos kutatásokban alkalmazott szociodemográfiai tényezők vizsgálata mellett kiemelték a foglalkoztatás jellegét (vállalkozó, alkalmi munkavállaló, kölcsönzött munkaerő stb.), a háztartás kiadási szerkezetét (megélhetési költségek), a készpénzfizetési hajlandóságot és gyakoriságot, valamint a prémium és luxus vagyontárgyak birtoklását („conspicuous goods”).

Fogyasztók kérdőíves megkérdezése

A hiteltörlesztési tapasztalattal rendelkező fogyasztók személyes megkérdezésének *módszertani tanulságai* ezzel némiképp ellentétesek és a következőkben foglalhatók össze:

- Ajánlott fedőtörténet ismertetésével jelentősen növelni a megkérdezettek nyitottságát és emelni a rejtett gazdasági érintettségre vonatkozó őszinte válaszadási hajlandóságot
- Az alanyok szívesebben válaszolnak a kiadásaikkal kapcsolatos kérdésekre, és kevésbé a bevételeiket érintőkre
- A fedőtörténet során projektív technikákkal (pl. karácsony, szabadidő eltöltési és utazási szokások, kulturális javak fogyasztása, válság hatása, havi megélhetés stb.) megbecsülhető a válaszadók informális kifizetéseinek mértéke
- Egy ilyen kényes témában a trianguláció (Jick, 1979) elvének követése különösen fontos a sikeres mélyinterjú elkészítéséhez

Az elkészített mélyinterjúk legfontosabb eredményeit az alábbi felsorolásban foglaltuk össze:

1. A megkérdezettek szívesebben válaszolnak a háztartások általános anyagi helyzetére vonatkozó kérdésekre. Például az „*Ön szerint mennyiből lehet ma megélni?*” jellegű kérdésekre mindenki adott választ, továbbá a megkérdezettek kiemelték, hogy a válaszokból igen megbízható következtetések vonhatók le a tényleges életszínvonalra.
2. A háztartások kiadási szerkezetének vizsgálata sokat segíthet a rejtett gazdasági érintettség és a rejtett gazdaságból származó jövedelem mértékének megbecslésében. Ennek érdekében azt a feladatot adtuk a válaszadóknak, hogy osszák szét a 100 egységnyi havi jövedelmüket a legfontosabb KSH COICOP háztartási kiadási csoportjai között. Az eredmények a következőképpen alakultak: Hiteltörlesztési kötelezettségre a válaszadó háztartások átlagosan jövedelmük 26%-át, lakásfenntartásra 27%-át, élelmiszerre 28%-át, kulturális, sport és szabadidős elfoglaltságokra 10%-át fordítják, míg a rendelkezésükre álló pénzmennyiség 9%-át igyekeznek tartalékolni, illetve különböző megtakarítási formákba fektetni.
3. A nem havi rendszerességgel jelentkező kiadási tételek becslésére projektív technikákat alkalmaztunk, amelyek közül kiemelnénk a karácsonyi ajándékozási és a nyári üdülésre fordított összegek megközelítését. A konkrét összegre való rákérdezést mellőzve,

fényképekkel és családi történetek elmesélésével próbáltuk ösztönözni a válaszadást. Becsléseink alapján a karácsonyi ajándékozásra, vendéglátásra kb. 60-70 ezer forintot költhetnek a megkérdezett háztartások, a nyári szabadidő eltöltésére azonban olyan nagymértékben szóródhatnak a költségek, hogy megbízható eredményt nem áll lehetőségünkben közölni.

4. A rejtett gazdaságból származó jövedelem mértékének megbecslésére szintén projektív technikán alapuló kérdéseket tettünk fel: *Pl. Kovácsék nettó 200.000 Ft-ot visznek haza a munkahelyükről. Mit gondol, a 200.000 Ft-on felül mennyi lehet Kovácsék egyéb, nem munkahelyről származó jövedelme? Miért? Honnan származhat egyéb jövedelmük? A kapott válaszok igen széles tartományban ingadoztak, a többség 30 és 70 ezer forint közötti választ adott, amely informális kifizetések áruszállítással, költöztetéssel, csomagolással, építkezési segédmunkával kapcsolatos tevékenységekből, valamint kerti és mezőgazdasági idénymunkákból származnak. Válaszadóink egyöntetűen állították, hogy a hasonló rejtett gazdasági munkákhoz viszonylag könnyen hozzá lehet jutni, csupán akarni kell.*

A megkérdezésekből az körvonalazódott, hogy a megélhetésre elegendőnek mondott összeg és a háztartás kiadási szerkezete között esetlegesen megfigyelt diszkrepancia erősen valószínűsítette az ügyfél informális jövedelemszerzési csatornákhöz való hozzáférését. Tapasztalataink szerint a rendszeresen felmerülő fizetési kötelezettségek ismerete, valamint a korábbi közgazdasági, szociológiai kutatások és a KSH útmutatásaival történő korrekciók alapján feltételezhetjük a megkérdezettek rejtett gazdasági érintettségét. Úgy véljük, hogy a „pilot study” eredményei alapját képezhetik egy magasabb megbízhatóságot, érvényességet és általánosíthatóságot biztosító kvantitatív „survey” lebonyolításának.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Kutatásunk során a banki ügyfelek rejtett gazdaságból származó jövedelmeinek becslésére alkalmas proxy változókat gyűjtöttünk össze. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ügyfelek tényleges jövedelmének és hitelképességének megbízhatóbb megítélése érdekében a cikkben megnevezett ismérvek minél szélesebb körű vizsgálata indokolt. Ez a gyakorlati életben sokszor korlátokba ütközik, de ha mégis különbséget kellene tennünk a rejtett gazdasági érintettségre utaló tényezők magyarázó ereje között, akkor elmondhatjuk, hogy a „flow” jellegű, tehát az ügyfél háztartása számára folyamatos kiadásokat eredményező változók vizsgálatát tartjuk fontosnak. Ugyanakkor, ha a pénzügyi intézetnek módjában áll, feltétlenül javasoljuk a szubjektív változókon alapuló becslések alkalmazását is, hiszen jelentős mértékben hozzájárulhatnak az ügyfél informális gazdaságból származó kifizetéseinek pontosabb közelítéséhez. A nehezen bizonyítható, nem dokumentált változók vizsgálatában nagy szerepet kap a banki „front office” munkatárs, aki adott esetben a rejtett gazdasági érintettségre utaló proxy változókkal kapcsolatos kérdéseket egy személyes beszélgetés keretein belül teszi fel az ügyfeleknek. Az ügyfelek magánszféráját nagymértékben érintő megkérdezések szakszerű, bizalmas, empátikus lefolytatása mindenképpen csak az alkalmazottak megfelelő kiválasztásával és képzettségével érhető el.

Összességében azt javasoljuk, hogy amennyiben a tanulmányban ismertetett változók alapos vizsgálatát követően feltételezhető az ügyfél vagy a háztartásában élő további személy(ek) rejtett gazdaságbeli érintettsége, akkor a hivatalosan bejelentett jövedelmet 1,2-1,5-ös korrekciós tényezővel szorozzuk meg, s így módosítsuk az ügyfél vagy háztartása számára rendelkezésre álló havi jövedelemre vonatkozó becslést (Elek et al., 2009, Bauer-Mitev, 2010). Azonban az elmúlt évek felelőtlen lakossági hitelkihelyezési tapasztalatainak ismeretében, inkább konzervatív módon a fent említett korrekciós tényezősáv alsó tartományát (5/4, illetve 4/3) tartjuk indokoltnak.

5. IRODALOM

- Agárdi Irma – Berács József – Hofmeister-Tóth Ágnes – Malota Erzsébet (2003), *Fogyasztói bizalom*, Aula Kiadó, Budapest
- Elek Péter – Scharle Ágota – Szabó Bálint – Szabó Péter András (2008), *A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon*, MTA KTI, Budapest
- Elek Péter – Scharle Ágota – Szabó Bálint – Szabó Péter András (2009), *A bérékhez kapcsolódó adóeltitkolás Magyarországon*, *PM-ELTE Közpénzügyi Füzetek*, Budapest
- Evans, M. – S. Syrett – C. Williams (2006), *Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods*, Department for Communities and Local Governments, London
- Henry, Paul (2010), How Mainstream Consumers Think about Consumer Rights and Responsibilities, *Journal of Consumer Research*, Vol. 37, No. 4, pp. 670-687.
- Hofmeister-Tóth Ágnes (2006), *Fogyasztói Magatartás*, Aula Kiadó, Budapest
- Holló Dániel (2009), Kockázatalakulás a lakossági jelzáloghitelek piacán, *MNB Szemle*, 2009, október, 13-18. old.
- Jick, Todd D. (1979), Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 24, No. 4, pp. 602-611.
- Lackó Mária (2000a), Egy rázós szektor: A rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban a háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján, *MTA KTK Műhelytanulmány*, Budapest
- Lackó Mária (2000b), Hidden Economy – an Unknown Quantity? Comparative Analysis of Hidden Economies in Transition Countries, 1989-1995, *The Economics of Transition*, Vol. 8., No. 1., pp. 117-149.
- Lackó Mária – Semjén András – Fazekas Mihály – Tóth István János (2010), Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság, MTA KTI, Budapest
- Lyssiotou, Panayiota – Panos Pashardes – Thanasis Stengos (2004), Estimates of the Black Economy Based on Consumer Demand Approaches, *The Economic Journal*, Vol. 114., No. 497., pp. 622-640
- Molnár György – Kapitány Zsuzsa (2006), Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon, *Közgazdasági Szemle*, LIII. Évf., 10. Szám, 845-872. old.
- Molnár György – Kapitány Zsuzsa (2010), Unreported Income, Education and Subjective Well-Being, *Discussion Papers, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences*, 2010/3. pp. 1-32.
- Pissarides, C. A. – G. Weber (1989), An Expenditure-Based Estimate of Britain's Black Economy, *Journal of Public Economics*, 1989, No. 39., pp. 17-32.
- Renooy, P. H. – S. Ivarsson – O. van der Wusten-Gritsai – R. Meijer (2004), *Undeclared Work in an Enlarged Union*, European Commission, Bruxelles
- Schneider, F. – D. K. Enste (2005), Shadow Economies Around the World, *European Journal of Political Science*, Vol. 39., No. 2., pp. 490-512.
- Semjén András – Tóth István János (Szerk.) (2009), *Rejtett gazdaság: Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás*, MTA, Közgazdaságtani Intézet, Budapest
- Semjén András – Tóth István János – Medgyesi Márton – Czibik Ágnes (2009), Adócsalás és korrupció, *MTA KTI Műhelytanulmányok*, 2008/13, Budapest
- Voicu, Cristina (2009), The Mimetic Principle in the Underground Economy, *Theoretical and Applied Economics*, Vol. 8, No. 8, pp. 41-56.
- Williams, C. C. (2004), *Cash in Hand Work*, Palgrave MacMillan, Basingstoke
- Williams, C. C. (2009), The Hidden Enterprise Culture, *The Journal of Applied Management and Entrepreneurship*, Vol. 14., No. 2., pp. 44-60.